

Over het sublieme bij Longinus en Burke – G.J.E. Rutten

Longinus onderzoekt de voorwaarden waaraan poëzie, proza of redevoeringen moeten voldoen om als subliem gekwalificeerd te worden (L22). Hierbij richt Longinus zich niet uitsluitend op de formele stijlaspecten van taaluitingen. Hij betrekt in zijn analyse van subliem taalgebruik ook nadrukkelijk de auteur en het publiek. Een verheven passage betreft bij Longinus steeds een passage waarin een grootste gedachte of een bezield emotie op zeer treffende wijze tot uitdrukking wordt gebracht. Stijlregels spelen hierbij uiteindelijk niet meer dan een ondersteunende rol. Zij zijn vooral bedoeld om de artisticiteit van de auteur in goede banen te leiden. Stilistische regels dienen de ongebreidelde virtuositeit, creativiteit en inspiratie van de auteur enigszins te bevestigen (L23). Interessant hierbij is dat wij volgens Longinus juist door het bestuderen van stijltechnieken tot het inzicht kunnen komen dat het bij het sublieme uiteindelijk gaat om het talent van de auteur in plaats van de aangeleerde retorische stijlmiddelen (L23). De stijl van de tekst ofwel haar stilistische kenmerken spelen bij Longinus dus geen hoofdrol. Het sublieme wordt volgens hem vooral bepaald door de geestelijke grootheid en de felle hartstochten van de auteur (L30). Het sublieme ontstaat precies daar waar de auteur op voortreffelijke wijze zijn grootste gedachten of bewogen hartstochten weet over te brengen op zijn toehoorders of lezerspubliek. Het sublieme wordt bij Longinus dus niet beperkt tot stilistische eigenschappen van taaluitingen. Het heeft veeleer een gebeurteniskarakter. Het sublieme manifesteert zich daar waar sprake is van een passievolle geestrijke wisselwerking tussen de auteur, de tekst en het publiek. Het sublieme brengt de hartstochten in beweging en verheft de geest (L22, L46, L65, L29).

Burke kiest voor een volstrekt andere benadering. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in de *oorsprong* van onze denkbeelden over het sublieme en het schone. Hij zoekt deze oorsprong in de wijze waarop gegeven zintuiglijk waarneembare *objecten* mechanisch op onze geest inwerken via onze zintuigen en vervolgens via de geest ook ons lichaam beroeren (B173, B189). Burke veronderstelt hierbij dat de zintuiglijk waarneembare eigenschappen van de dingen op volstrekt natuurlijke wijze bepalen of wij een bepaald object als subliem of schoon ervaren. Burke is ervan overtuigd dat de manier waarop de zintuiglijk waarneembare dingen onze hartstochten aanwakkeren geheel door vaste natuurwetten wordt geregeerd (B226). Burke ziet het vooral als zijn taak om deze wetmatigheden in kaart te brengen zonder daarbij naar het waarom van deze wetten te vragen (B189-190). Hij wil niet verder gaan dan het ‘ondervragen van de natuur’ om zo te ontdekken welke empirische eigenschappen van de dingen verantwoordelijk zijn voor onze ervaringen van het sublieme en schone (B187). Burke staat dan ook overduidelijk in de traditie van het Britse empirisme van John Locke en David Hume. Zo geeft Burke in zijn werk zéér hoog op over de autoriteit van John Locke (B206). Bij Longinus vinden we in plaats daarvan juist een voorkeur voor de intellectuele geestelijke vermogens en grootse verheven gedachten. Over de rol van de zintuiglijke ervaring spreekt Longinus nauwelijks.

Bij Burke is het sublieme een emotievolle ervaring die wordt opgewekt door gevoelens van vrees of pijn. Hierbij moet vrees steeds worden begrepen als angst voor pijn of voor de dood. Het beginsel van het sublieme is bij Burke dan ook de verschrikking (B113). Zo stelt Burke: ‘Alle dingen die, op welke manier dan ook, gedachten aan pijn en gevaar kunnen wekken, met andere woorden, alle dingen die op de een of andere manier angstaanjagend zijn, of verband houden met iets verschrikkelijks, of een vergelijkbare uitwerking hebben als angst en afschuw, zijn een bron van het sublieme. Zij zijn in staat de sterkste emotie op te wekken die de geest kan ondergaan’ (B92). Het sublieme gaat bij Burke uiteindelijk terug op het streven naar zelfbehoud omdat de hartstochten die betrekking hebben op zelfbehoud bij uitstek draaien om pijn en gevaar (B91, B147). Sublieme objecten hebben volgens Burke dus iets verschrikkelijks en angstaanjagends. Zij stralen een grote macht en kracht uit en vormen zo een potentieel gevaar. Precies daarom hebben wij respect en ontzag voor het sublieme. Het sublieme is machtig, ontzagwekkend, vreeswekkend en groots (B92, B113).

Longinus kiest voor een geheel andere invulling van het sublieme. Het sublieme bij Longinus is wezenlijk betrokken op verheffing ofwel het streven naar het verhevene. Bij Longinus houdt het sublieme verband met het streven van de mens om boven zichzelf uit te stijgen. Het sublieme duidt op het zoeken naar hoogte, het streven naar ofwel het reiken naar het allerhoogste. Het sublieme ‘tilt ons op’. Zo stelt hij: ‘Want onze ziel verheft zich, onwillekeurig, door wat werkelijk subliem is. Ze neemt een hoge vlucht en wordt van vreugde vervuld, vreugde en trots, alsof ze wat ze hoorde zelf heeft gemaakt’ (L29). Het sublieme betreft bij Longinus dus iets verhevens ofwel nobels waarin men vreugde en behagen schept en waarnaar men juist verlangt. Dit zijn kwalificaties van het sublieme die we bij Burke niet snel zullen aantreffen omdat het sublieme bij Burke juist samengaat met gevoelens van vrees en pijn. Precies omdat het sublieme bij Burke wordt veroorzaakt door gevoelens van vrees en pijn kan volgens hem de ervaring van het sublieme in tegenstelling tot Longinus niets te maken hebben met het scheppen van gevoelens van vreugde en behagen. Het sublieme is bij Burke immers iets angstaanjagends of afschrikwekkends in plaats van een object van verlangen dat ons aantrekt zoals bij Longinus. Wel verwijst Burke ironisch genoeg naar bovenstaande passage van Longinus. Dit doet hij wanneer hij terloops constateert dat het sublieme gepaard gaat met een ‘zwellend gevoel van triomf’ omdat de geest ‘een deel van het aanschouwde voor zichzelf opeist’ (B106).

Burke maakt een expliciet onderscheid tussen de ervaring van het sublieme en onze beleving van schoonheid. Hij verbindt onze ervaringen van schoonheid met het ondergaan van positieve genoegens ofwel het voelen van liefde, affectie en genegenheid voor een bepaald object (B225). Waar volgens Burke het sublieme is gefundeerd op vrees en pijn kent schoonheid bij hem juist plezier, genoegen en liefde als fundament. Bij Longinus vinden we geen onderscheid tussen het sublieme en het schone.

De analyse van Burke is in tegenstelling tot die van Longinus bovendien sterk fysiologisch van aard. De bij de sublieme ervaring behorende gevoelens van pijn en vrees resulteren direct of indirect in hevige spanningen, samentrekkingen of beroeringen van de zenuwen in ons lichaam (B193). Schoonheid brengt hij op soortgelijke wijze in verband met het plezierige genoegen dat veroorzaakt wordt door een algemene verslapping van onze lichamelijke bestanddelen in combinatie met een aangename ontspanning van onze spieren (B213-214). Zo ontstaat een prettig gevoel van welbehagen.

Dat Burke zich vooral op de fisiologie van de mens richt blijkt bijvoorbeeld ook uit zijn beschrijving van het proces van visuele waarneming. Burke werkt dit proces op geheel fysiologische wijze uit in termen van de kracht of druk die binnenvallende lichtstralen uitoefenen op het netvlies en de hierdoor veroorzaakte spanningen in de achterliggende oogzenuwen (B198). Interessant is in dit verband zijn verklaring voor zijn claim dat grote objecten (welke uit meer punten bestaan dan kleine voorwerpen) een sublieme ervaring kunnen veroorzaken: ‘Het beeld dat door één punt wordt gevormd veroorzaakt maar een geringe spanning in het membraan. Maar als dit laatste nog eens, en nog eens, en nog eens wordt geraakt, wordt de spanning door deze opeenvolging steeds hoger opgevoerd, tot zij tenslotte de hoogste graad bereikt; als het oog, met alles wat het kan omvatten, geheel in trilling is gebracht ontstaat er een toestand die de pijn dicht benadert, en dan volgt ook het denkbeeld van het sublieme’ (B199). Uit Burke’s analyse van de onmiddellijke oorzaak van een aantal andere door hem genoemde kenmerken van het schone en het sublieme blijkt eveneens dat de gezochte oorsprong van deze denkbeelden volgens hem geheel fysiologisch van aard is (B202, B204, B208-209, B211, B214-218). We zijn hier uiteraard ver verwijderd van Longinus’ literair geïnspireerde retorische analyse waarbij juist het geschreven en gesproken woord wordt gezien als medium en drager van het sublieme.

Bij Longinus wordt het sublieme zoals gezegd opgewekt door de poëtische tekstoppassages van de auteur, terwijl het bij Burke uiteindelijk de zintuiglijk waarneembare objecten zijn. Burke maakt dus een wending naar het domein van de objecten terwijl Longinus dicht bij de retorische traditie van het geschreven en gesproken woord blijft. Niet voor niets stelt Longinus in zijn werk dat een uitstekende

taalbeheersing een noodzakelijke voorwaarde is voor het bereiken van het sublieme (L30). Een dergelijke claim is Burke volstrekt vreemd. Het sublieme is bij hem een kwestie van zintuiglijkheid.

Toch ontkent Burke niet dat juist ook bepaalde literaire passages aanleiding kunnen zijn voor een ervaring van het sublieme of schone. Burke geeft een aantal voorbeelden van dergelijke passages uit het Bijbelboek Job en uit het werk ‘Paradise Lost’ van John Milton (B117, B119, B240). Volgens Burke kunnen echter tekstfragmenten een dergelijk effect alleen maar veroorzaken omdat woorden uiteindelijk niets meer zijn dan *representaties* van de dingen waar zij voor staan. Door gewoonte en gewenning hebben woorden op ons namelijk hetzelfde effect als de dingen waar zij voor staan (B228, B231). Woorden ontroeren ons dus niet door een kracht die zij van oorsprong zouden bezitten, maar slechts door het feit dat zij representaties van de dingen zijn (B238). Bij Burke behouden de dingen dus het primaat in zijn onderzoek naar het sublieme en het schone. Burke reduceert immers de vraag naar het sublieme en schone in de literatuur tot zijn oorspronkelijke onderzoeksvergadering naar hoe sublieme en schone ervaringen uiteindelijk veroorzaakt worden door in de natuur gegeven objecten. Op deze manier houdt hij afstand van Longinus die zoals we zagen juist een onafhankelijke autonome rol toekent aan verheven passages. Wel maakt Burke een uitzondering voor ‘dramatische poëzie’ die de hartstochten van anderen nabootst (B238) en ons zo ontroert en tot medeleven aanspoort (B239).

Zoals gezegd heeft bij Longinus het sublieme vooral te maken met de creativiteit en de inspiratie van de auteur. Terwijl hij zich sterk richt op het geniale subject als stuwend kracht achter het sublieme zien we dat Burke juist zwaar inzet op de zintuiglijk waarneembare eigenschappen van objecten als bepalende factor voor onze ervaringen van het sublieme en het schone. Longinus’ esthetica is dan ook subjectivistisch van aard, terwijl we bij Burke juist een empiristische en naturalistische esthetica van het object aantreffen. Bij Longinus spelen bovendien ‘grootste gedachten’ een cruciale rol voor de sublieme gewaarwording (L30-31). De esthetica van Longinus is daarom niet alleen subjectivistisch, maar ook intellectualistisch van aard. Zo hecht Longinus een groot belang aan de diepgaande inhoud van sublieme passages. Het is deze inhoud die ontwikkelde en geletterde mannen tot grote geestelijke gedachten moet brengen (L29). Bij voorkeur zelfs ‘tot dicht bij de grote gedachten van God zelf’ (L74). Een dergelijke intellectuele dimensie ontbreekt in Burke’s esthetische beschouwingen.

Volgens zowel Longinus als Burke herkennen wij het sublieme vooral aan haar uitwerking op onze hartstochten. De emoties spelen in de kwalificatie van het sublieme volgens beiden dus een bepalende rol. Een verschil is wel dat bij Burke het sublieme en het schone restloos lijken samen te vallen met door vrees, pijn of genoegen veroorzaakte hartstochten terwijl er bij Longinus zoals aangegeven naast de emotionele component ook duidelijk sprake is van een intellectuele dimensie (‘de grootste gedachte’). Daarnaast kent Longinus in tegenstelling tot Burke ook andere criteria om te bepalen of iets subliem is, zoals het criterium van tijdlilosheid en onderlinge overeenstemming (L46, L74, L29).

Naast vrees en pijn rekent Burke ook verbazing en in mindere mate bewondering tot de hartstochten die bij uitstek door het sublieme worden veroorzaakt (B112). Hoewel bij Longinus de aspecten van pijn en vrees ontbreken als kwalificatie van het sublieme, vinden we bij hem wel de door Burke genoemde elementen van verbazing en bewondering. Longinus spreekt in dit verband vooral over verbijstering en bewondering (L22, L31). Burke koppelt verbazing vervolgens aan ontzetting waarbij de geest zo volledig in beslag wordt genomen door het betrokken object dat hij niets anders meer kan overwegen (B112). Hier vinden we eveneens een parallel met Longinus die in het kader van verbijstering eveneens spreekt over het sublieme als onweerstaanbare kracht welke ons volledig overweldigt (L22). Bij Burke is echter ook sprake van de claim dat onze geestelijke vermogens geheel tot stilstand komen zodat de sublieme ervaring in feite onze rede geheel omzeilt dan wel aan de rede voorafgaat (B112, B101, B167). Hiervan kan bij Longinus natuurlijk geen sprake zijn omdat de sublieme ervaring volgens hem juist een grote geestelijke en nobele gedachte veronderstelt (L31).

Bij Longinus is sprake van een transcendentie dimensie in zijn conceptie van het sublieme. Zo stelt hij wanneer hij spreekt over ‘de goddelijke schrijvers die streefden naar het allerhoogste’ en over de ‘natuur die in onze zielen een onweerstaanbaar verlangen bracht naar al wat groots is en goddelijker dan wijzelf’: ‘Daarom is het hele universum nog niet groot genoeg voor het bereik van het menselijk schouwen en denken, maar overschrijden onze gedachten dikwijls de grenzen van het heelal. Wie het leven van alle kanten bekijkt en ziet hoezeer het buitengewone, het grote en het schone in alles de overhand heeft, zal weldra begrijpen waartoe wij zijn geboren’ (L73). Het transcendentie aspect van het sublieme bij Longinus blijkt hier uit de wil van de mens om te reiken tot aan en zelfs voorbij de grenzen van onze kosmos. Hierin ziet Longinus zelfs een nobele opdracht voor de mens: ‘Wie het leven van alle kanten bekijkt en ziet hoezeer het buitengewone, het grote en het schone in alles de overhand heeft, zal weldra begrijpen waartoe wij zijn geboren’ (L73). Dit wijkt sterk af van Burke’s begrip van het sublieme waarbij het sublieme wordt begrepen als categorie van vrees en pijn veroorzaakt door de in onze natuurlijke omgeving voorkomende angstaanjagende en bedreigende objecten. Bij Burke is deze vrees en pijn bovendien zoals besproken gefundeerd in het streven van de mens naar zelfbehoud ofwel naar het voortbestaan in *deze* natuurlijke wereld. Bij Burke kent het sublieme dus geen transcendentie dimensie zoals bij Longinus. Burke’s sublieme is immanent gericht.

Longinus houdt zich ook nadrukkelijk bezig met de vraag of het produceren van sublieme passages een kwestie is van aangeboren geniaal talent of eerder een kwestie van aangeleerde stijltechnieken (L23). Deze vraag kan in het onderzoek van Burke niet eens opkomen omdat hij uitgaat van vaste natuurwetten die uiteindelijk bepalen welke soort objecten bij ons al dan niet een sublieme ervaring veroorzaken. Daar waar Longinus dus het grilige virtuoze genie boven vaste stilistische regels stelt, gaat Burke uit van onveranderlijke natuurwetten die het sublieme op natuurlijke wijze determineren.

Bij Longinus is het sublieme bovendien niet louter een esthetische categorie. Zoals aangegeven is de grootste gedachte bij hem een essentiële bron van het sublieme. Longinus brengt dit echter in verband met de grootheid van de geest en met het hebben van een nobele ziel (L32, L86). Uiteindelijk wordt zo de gehele persoonlijkheid van de auteur van belang voor de beoordeling van wat subliem is. Zowel de literaire passage als de persoonlijke kwaliteit van de auteur moeten steeds betrokken worden bij de beoordeling van het sublieme. Dit geldt overigens zoals opgemerkt ook voor de uitwerking van de passages op het publiek. Vooral in het laatste deel van zijn traktaat blijkt dat Longinus de vereiste persoonlijkheid voor het produceren van sublieme passages vooral ethisch invult (L84-L87). Auteurs die in staat worden geacht om sublieme passages te produceren dienen zich namelijk verre te houden van hebzucht, genotzucht en geldhonger. Men mag niet louter oog hebben voor het vergankelijke in de mens, maar dient zich juist te richten op de ontwikkeling van het onvergankelijke en eeuwige. Van een dergelijke ethische invulling van het sublieme is bij Burke echter geen sprake. Nergens verbindt Burke morele ethische overwegingen met zijn conceptie van het schone of het sublieme. In zijn besprekings van het schone wijst hij een verband tussen esthetiek en moraal zelfs van de hand (B172).

Volgens Burke betreft de sublieme ervaring in feite een ervaring van genot. Genot is volgens hem gelijk aan het afnemen of verdwijnen van pijn of gevaar (B89). Hij onderscheidt zo genot van positief genoegen dat zoals gezegd door hem in verband wordt gebracht met de ervaring van schoonheid. Bij Burke leidt de sublieme ervaring inderdaad tot genot omdat er tijdens deze ervaring een vermindering optreedt van de aanvankelijk gevoelde pijn of vrees. Deze afname ontstaat doordat wij ons ineens realiseren dat we een voldoende afstand tot het afschrikwekkende object innemen om ons zelfbehoud te verzekeren (B103, B197). Zo stelt Burke wanneer hij over het sublieme spreekt: ‘Wanneer pijn en gevaar te dichtbij komen, zijn zij niet in staat ons enig genot te verschaffen; maar op een zekere afstand, en met enige aanpassing, kunnen zij ons genot brengen’ (B93). Precies vanwege deze afstand worden onze gewaarwordingen van pijn en vrees tijdens de sublieme ervaring beperkt zodat de eerder genoemde gevoelens van verbazing en bewondering in deze ervaring kunnen overheersen. Het zijn juist deze gevoelens die de ervaring daadwerkelijk subliem maken. Zonder verbazing en bewondering

zou de sublieme ervaring namelijk restloos samenvallen met lijden. Genot en verschrikking gaan bij Burke tijdens de sublieme ervaring dus hand in hand omdat de veilige afstand tot het dreigende object de verschrikking genietbaar maakt. We zien zo opnieuw dat Burke zijn conceptie van het sublieme volstrekt amoreel invult. Longinus verbindt echter genot juist niet met het sublieme. Genot en wellust zijn bij hem zoals aangegeven gevoelens die door de auteur uitgebannen moeten worden. Alleen zo wordt de juiste ethische persoonlijkheid ontwikkelt die nodig is om tot sublieme passages te komen.

We wezen er al op dat Longinus in tegenstelling tot Burke naast het effect op onze hartstochten ook nog een aantal andere criteria noemt om het sublieme aan te wijzen. Een hierbij nog niet genoemd criterium betreft naast bijvoorbeeld ‘de onuitwisbare herinnering’ ook het feit dat volgens Longinus het sublieme zelfs bij herhaalde beschouwing niets van zijn spanning verliest (L29). Zo stelt hij dat wat werkelijk groots is door beschouwing niet kan worden uitgeput (L29). Burke denkt hier anders over. Een zekere mate van nieuwsgierigheid veroorzaakt door het feit dat het waargenomen object voor ons nieuw is geldt voor hem als een noodzakelijke voorwaarde voor het optreden van iedere hartstocht en dus ook voor onze ervaring van het sublieme (B84). Iets dat wij al door en door kennen kan volgens Burke dus in tegenstelling tot Longinus geen enkele sublieme ervaring meer oproepen.

Zoals besproken stelt Longinus het artistieke inspiratievolle genie uiteindelijk boven de stilistische stijlregels (L70-L75). Toch bespreekt hij uitvoerig de verschillende stijlmiddelen die ingezet kunnen worden om sublieme passages te produceren. Verruit de meeste aandacht gaat hierbij uit naar die stijlmiddelen waarmee passende emoties kunnen worden opgewekt, uitgedrukt en overgebracht. Hiermee kunnen de retoren die in het openbaar moeten spreken hun voordeel doen (L21). Dit loopt parallel met Burke’s uitvoerige beschrijvingen van de belangrijkste empirische eigenschappen van sublieme en schone objecten. Hiermee kunnen namelijk kunstenaars zoals schilders, beeldhouwers of architecten die sublieme of juist schone kunstobjecten willen creëren eveneens hun voordeel doen.

Burke richt zich zoals besproken primair op de vraag hoe zintuiglijk waarneembare objecten bij ons ervaringen van het sublieme en het schone kunnen veroorzaken. Niet de woorden maar de dingen staan in Burke’s analyse centraal. Toch stelt Burke dat juist het duistere, onbepaalde en verwade in de hoogste graad subliem is (B115). Het donkere, verborgene, onbepaalde en onbestemde spelen bij Burke een belangrijke rol bij het tot stand komen van sublieme ervaringen. Niet voor niets zegt hij bijvoorbeeld dat alle ontberingen groots zijn omdat zij allemaal verschrikkelijk zijn: leegte, duisternis en stilte (B129). Zo is bijvoorbeeld duisternis doorgaans onmisbaar om iets bijzonder angstaanjagend te maken (B114). Dat duisternis inderdaad afschrikwekkend is komt volgens hem omdat duisternis pijn veroorzaakt. Duisternis doet ons van nature pijnlijk aan (B207). Dit wordt door Burke wederom op een volstrekt mechanische en fysiologische wijze uitgelegd in termen van de samentrekking en ontspanning van de straalvormige vezels in de iris (B208). Met al zijn duisterheid heeft volgens Burke echter juist de dichtkunst een veel bredere en sterker greep op de hartstochten dan de andere kunstvormen (B117). Burke stelt dat een duistere gedachte, als zij op een passende wijze wordt vertolkt, onze hartstochten meer in beweging brengt dan een heldere (B118). Burke geeft vervolgens een voorbeeld van een poëtische passage die volgens hem buitengewoon subliem is juist vanwege de angstwekkende onbepaaldheid van het beschrevene (B120). De hier bedoelde beschrijving is volgens Burke ontzagwekkender en verschrikkelijker dan wat het duidelijkste schilderij kan weergeven (B120). Zijn uiteenzetting over deze specifieke kracht van de literatuur is verrassend. De eerder genoemde reductie van woorden naar dingen door een beroep op ‘representatie’ biedt nu geen uitweg. Het primaat van de dingen boven de woorden is bij Burke dus blijkbaar niet absoluut. Iets dergelijks zien we bij Longinus. Hoewel bij hem de woorden duidelijk het primaat hebben boven de dingen, spreekt hij toch ook over het sublieme in de ‘grootse en geweldige’ natuur (L73). Bovendien vraagt Longinus aandacht voor de rol van onze ‘verbeeldingskracht’ in het oproepen van allerlei sublieme ervaringen (L46). Visualisatie draagt bij Longinus dus eveneens bij tot de sublieme ervaring. Toch blijven het bij Longinus uiteindelijk de woorden die de vereiste concrete beelden bij ons oproepen.